

Б.Т. МАХМЕТОВА

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАЛЫҚ ТӘРБИЕНИ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ПАЙДАЛАНУ

Бұгінгі таңда көптеген мұғалімдер, тәрбиешілер, әдіскерлер, балалар үйімін басқарушылар мектепте адамгершілік, музикалық-эстетикалық тәрбиесін жетілдірумен айналысады. Бұған өте көп назар аударылада, өйткені жаңаша педагогикалық ойлау тұжырымдамасы, бағдар мен оқу-тәрбие процесін үйімдастыруда үлкен ықпал жасайды.

Қазақ халық педагогикасындағы дәстүрлі музикалық тәрбиесі – бұл оқушылардың бүкіл өмірін педагогикалық мақсаттылықпен үйімдастыруды болжайтын педагогикалық процестің ең бір күрделі саласы. Халықтың мәдени мұрасы дами отырып, әлемдік педагогикалық ойды то-лықтыратындағы педагогикалық құнды идеяларды және ғасырлар бойы тексерістен өткен тәрбие тәжірибесін қарастырады. Сондықтан халықтың даму жолында накты тарихи шарттар көрініс тапқан, құндылығы жоғары батырлар жырын жеткіншектерге музикалық тәрбие беру мақсатында оқу-тәрбие процесінде кең қолемде пайдаланған жөн. Біз осының бәрін ескере отырып зерттеу барысында жас жеткіншектерге қазақ батырлар жырын менгертудің жолдарын іздестірдік. Оқушылардың осы жастағы өзіндік ерекшеліктерін және батырлар жырының күрделілігін ескере отырып:

- *біріншіден*, батырлар жырын оқушыларға менгертуді қазақ батырлық ертегілерінен бастау керек. Өйткені жас жеткіншектерге поэзия түрінде жазылған, сазды әуенмен орындалатын батырлар жырын қолма-кол менгеріп кету мүмкін емес. Сол себепті оқушы қазақ батырлар жырының ең алдымен прозалық түрін менгеріп алуы керек. Яғни қарапайымнан, күрделіге көтерілу оқушылардың батырлар жырын жүйемен менгеруіне септігін тигізеді;

- *екіншіден*, қазақ батырлар жырын менгертуді сыйыптан тыс үйімдастырылған тәрбие жұмыстары арқылы, соның ішінде үйірме жұмыстары арқылы үйімдастыру керек.

Батырлық ертегілер туралы алғашқы түсініктемені үйірме жұмысынан алған оқушы келесі сатыда, поэзия түрінде жазылған батырлар жырын менгеруге аса бір қызығушылықпен кіріседі.

Сыйыптан тыс жүргізілетін жұмыс – оқушылардың сабактан тыс бос уақытын үйімдастыратын мектептегі оқу-тәрбие процесінің құрамадас белігі.

Педагогикалық әдебиеттерде (Л.Р.Болотина, М.Б.Кравченко, Е.А.Саркисян, Г.Ф.Суворова, П.Н.Лосев, В.О.Кутьев, А.Г.Глушченко, С.А. Смирнова) жұмыстың бұл формасы оқушылардың рухани өмірін қалыптастыруға, оқу пәндері бойынша менгерген білімдерін терендетуге, оны іскерлікпен практикада қолдануға, оның тәрбиелік мүмкіндіктерін жете түсінуге, дүние-таннымын дамытуға, оқу пәндері арқылы адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып жетілдіруге байланысты қарастырылады.

Бірқатар зерттеушілердің пайымдауынша (Л.Р.Болотина, Е.А.Саркисян, П.Н.Лосев, А.Г.Глушченко), сыйыптан тыс жұмыстар оқу жоспарының кейбір салаларын толықтырады, оқу бағдарламасы бойынша менгеріп үлгірмегенді қайта қарастырып, жүзеге асырады. Сыйыптан тыс жүргізілетін жұмыстардың балаға жан-жақты ықпал жасаудағы мүмкіндіктері өте жоғары. Атап айтсақ, баланың:

- сабакта ашылмаған дара қабілеттерінің жан-жақты ашылуына мүмкіндік туғызады;
- тәжірибесін молайтады, жұмыс түрлерінен білімін толықтырып, іскерлік пен дағдысын қалыптастырады;
- іс-әрекет түрлеріне қызығушылығын, белсенділігін арттырады;
- ұжыммен бірлесе отырып жұмыс істеуге дағыландырады.

Сыйыптан тыс жұмыстың ерекшелігі – шығармашылық және танымдық сипатты ұстанады.

Мұндай ерекшелікті мынадан байқауға болады:

- іс-әрекет түрлерін менгеруде балада өзіне деген сенімін қалыптастыруда;
- бірлесіп жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруда;
- балада музикалық-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда.

Сыйыптан тыс жұмыстар арқылы бұл қасиеттерін қалыптастыру бір жағынан оқу процесіне енбек етсе, екінші жағынан балаға музикалық-тәрбиелік ықпал жасауды қүшейтеді.

Сыныптан тыс жұмыстар оқыту, дамыту, тәрбиелеу функцияларын атқарады. Осылардың ішінде, өсіреке, дамыту функциясының маңызы зор. Сыныптан тыс жұмыстардың дамытуши функциясы балалардың байкала бермейтін адами қабілетін анықтап, қызығушылығын жетілдіреді, адамгершілік танымдық көзқарасының қалыптасуына ықпал етеді. Мәселен, мұғалім баланың бір нәрсеге қызықканын байқаса, осы сұрақ бойынша қосымша қызықты деректерді айтады, оқушының қызығушылығына сәйкес тапсырмалар береді, сонымен қатар баланың өзінің білімділігіне басқалар тарарапынан қолдау табуы үшін жағдайлар жасайды, яғни мұғалім бағалаға білімін толықтыруға қосымша жағдайлар жасайды, сол арқылы оның адами қызығушылығын арттырады.

Сыныптан тыс жұмыстардың мазмұны әдебиет, мәдениет, өнер, техниканы адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасты, адамгершілікті, моральдық этиканы және т.б. адам өміріне қажетті бағыттарды қарайды. Сыныптан тыс жұмыс мазмұны түрлі бағытта іскерлік пен дағдыны жетілдіруге бағытталады. Онда үйірме жұмысы арқылы оқу дағдысы жетілдіріледі (өздігімен дербес батырлық ертегілерді оқу), түрлі жұмыс формалары мен дербес жұмыс істей білу іскерлігі, қарым-қатынас жасай білу іскерлігі, бірігіп жұмыс істей іскерлігі (ертегілерден үзінділер кою, сюжеттік-рөлдік ойындар және т.б.) қалыптасады, этикалық-адамгершілік нормаларды сактау іскерлігі менгертіледі.

Бұның бәрі жұмыстан тыс жұмыс мазмұнының жан-жақтылығын, оқушыларды қазақтың батырлық ертегі-жырлары арқылы музикалық тәрбиелеудегі мүмкіндігін көрсетеді. Мысалы: бұл мақсатты мынадай міндеттер арқылы жүзеге асыруға болады.

1. Қазақ батырлық ертегілерді оқушыға эмоциямен қабылдауға үйрету, ертегінің эмоциялық сезіммен қабылдауы оқушының қиялын ұшқырлайды, көңіл құйінің көтерілуіне өсер етеді. Оқушылардың батырлық ертегі-жырларды эмоциямен қабылдауы үшін:

- оның мазмұнын оқушылармен бірге талдау қажет;
- тиімді әдіс-тәсілдерді, өсіреке рөлдік ойындарды пайдалану қажет,
- оқушылардың жас және дара ерекшелігін ескеру керек.

2. Батырлық ертегі-жырлар мазмұнындағы гумандық көзқарасты дұрыс түсінуге баулу. Дұрыс түсінік болуы үшін оның батырлық ертегі-жыр-

ларадан тиісті білімі болуы керек. Өйткені қазақ батырлық ертегі-жырларын дұрыс түсіну – олардың жіктемесін түсіндіру, өсерлі көрнекі құралдарды пайдалану арқылы жүзеге асады.

3. Оқушыға батырлық ертегі-жырларлердың мазмұнын әңгімелеп беруге дағыландыру. Бұл ертегіні тыңдау, талдау арқылы, одан алған өсерін суреттеу, оны тақырыптар бойынша сұрыптау арқылы, олар бойынша қысқаша үзінділер орында ту арқылы жүзеге асты.

Оқушыларға тиімді музикалық тәрбие беруде: оқушыларға түсінікті деңгейде бірқатар адамгершілік ұғымдар мен түсініктер ашылады, іс-шаралардың бейнелілігі мен өсерлілігі оқушыларды жұмысқа ыңғайлауға мүмкіндік береді, тәрбие жұмысының оқу процесімен өзара байланыстылығы қазақ батырлар жырын пайдалану арқылы жас жеткіншектерге адамгершілік-эстетикалық тәрбиесіндегі жүйелі жұмысты қамтамасыздандырады, музикалық тәрбие беруде мүмкіндігінің мол екендігін көрсетеді. Музыка пәні бағдарламасы бойынша өтілетін “Алпамыс батыр” жыры – тәрбиелік мәнін зор шығарма. Мұғалім тоқсан бойына шығармадағы әрбір бейнеге токталып, оның жағымды және жағымсыз жактарына көңіл бөледі. Өсіреке проблемалық сипатта құрылған сабактар мазмұндық жағынан өте құнды болып табылады. Мысалы, 3 сабакта Алпамыс бейнесі қарастырылады. Балалар Алпамыстың батырлық, адамгершілік, өжеттік т.б. қасиеттерін ажыратып талдайды, оның орнында өздері болса, қандай жақсылық істер жасай алатынын айтып береді. Сонымен қатар 2 сабак бойы өтілетін Ұлтан бейнесіне қазіргі заманнан мысалдар келтіре отырып, осы мәселе төнірегінде өз ойларын ортаға салады. Мұғалім осы сабактарды жырдағы кейіпкерлердің әрқайсысына сипаттама бере отырып құрса, сабактың мазмұнды да қызықты өтері даусыз.

Жырдың жақсылық пен жамандық, қайрымдылық пен зұлымдық туралы негізгі ойлары осы жастағы оқушылардың ұғымына өте жақын. Егер мұғалім оқушыларды жырдың әрбір көрінісінен үзінділерді жатқа айтуға құлышындыра білсе, онда ол бала ақыл-ойының дамуына да үлкен ықпал етеді. Өйткені жырдағы әрбір бейнеге бала өз жаңынан суырыпсалып өлең шығарып, орындауға талпынады. Оқушылар жырдағы сөз тіркестері әртүрлі болғанымен, ондағы музикалық әуеннің қайталанып келіп отыратынына және сөз үйқастарына назар аударады. Балаға неғұрлым жақын, қолайлы жолдар арқылы оқушыларды халықтың поэтикалық шығарма-

шылығының ең ірі саласы саналатын эпоспен таныстыру – тоқсанның білім беру міндеттерінің бірі. Сонымен қатар әдette эпостық шығарманың негізі сөзге, өлеңге құрылатыны белгілі, алайда егер жыр музыкамен қосылып орындалса, онда оның мазмұны айқынырақ және жақсы қабылданады. Міне бұл балаларға сөз бен музыканың арасындағы байланысты түсіндіруде жақсы мысал бола алады. Балаларды музыкалық жағынан дамытуда “Алпамыс батыр” жырын пайдалану тиімді мүмкіндіктер береді. Мұнда шығарманың өуендей ырғағына, сөз тізбегі мен тақпақтап орындалатын жерлеріне көніл бөлінеді. Ең алдымен балалар жырдың тек тыңдаушысы ғана болып коймай, сонымен қатар оны орындауға белсенді түрде қатысады. Тоқсан бойына басты назар “Алпамыс батыр” жырына аударылғанымен, музыка тыңдау бөлімі бойынша ән үйрену, суырыпсалмалық, музыкалық сауаттылық, сурет салу сияқты т.б. музыкалық іс-әрекеттер балалардың сабакты жете ұғынуына көп септігін тигізеді. Мысалы, Ұлтанды суреттеуде суырыпсалмалық жасау арқылы балалар оның бейнесін теренірек түсінеді. Тағы бір мысал ретінде Е.Хасанғалиевтің “Келші, келші, балашым” әнін келтіруге болады. Екінші тоқсанды окушылар шығармашылық мұрасы қазақ фольклорының алтын қорына енген Бұқар, Базар, Жиенбай, Нұртуған жыраулардың, сондай-ақ Тұрмағанбет, Нартай ақындардың шығармашылығымен танысады. Жыр, термелердің бүгінгі қунге дейін ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, асыл мұраға айналуы оларда айтылған ақыл, нақыл сөздердің мән-манзызында болып отыр.

Сабакта жырды, термені орындаудың ерекшеліктері түсіндірледі. Балалар бұл шығармаларды тек музыка өуенімен қоса орындаған кезде ғана біртұтас дүние ретінде қабылданатынын көрүі керек. Әрбір орындаушының бір немесе бірнеше мақамы болады, әдette олар танымал әндердің өуенін пайдаланады, болмаса өздері

шығарады. Сондықтан да, жас ұрпақты тәрбиелеуде терме жырдың тәрбиелік маңызы зор деп айта аламыз. Мазмұнында әрдайым жеке адамның және халықтың өмірі жырланатын поэзияның бұл жанрының арқауы адамгершілік, әдеептілік және эстетикалық құндылық болып табылады. Өмірдің мәні мен құндылығы жөніндегі Бұқар жыраудың термесін, Базар жыраудың “Әр нәрсенің паркы бар”, “Тұрмағанбеттің “Жастарға өсиет” және “Он үш жаман” халық термесін тыңдау баланың жан дүниесінде үлкен ішкі тебіреніс, ой-толғаныс туғызады. Сондай-ақ мұғалім осы тоқсанда балалар назарын музыка мен сөздің арасындағы байланыстылыққа аударады. Балалар алғашқы сабактан-ақ жыр үлгісінде жазылған эпостық шығармалар мен термедегі музыканың (саз өуенінің) алатын орнына көніл бөледі. Сонымен бірге терме өуені мен сабакта үйретілетін әннің бір-бірінен айырмашылығын карастырып, балаларға ұғындыра білу керек. Музыкалық материалды тыңдау, орындау арқылы балалар тоқсан аяғында эпостық шығармаларда музыка көмекші құрал болса, ал терме мен толғауда музыка мен сөз бірдей дамиды деген қорытындыға келеді. Терменің сөзі қандай әсем, өткір болса, өуені де соншалықты шеберлікпен айтылады. Сондықтан терменің лирикалық әндер сияқты өзіне тән әсемдігін, ерекшелігін балаларға көрсете білу кажет.

ӘДЕБІЕТ

1. Қазақ ертегілері. Алматы, 1982. 1-т. 444-б.
2. Ертегілер. Көп томдық. Алматы, 1988, 1-т. 8-б.
3. Ақ сандық, кек сандық//Құраст.: III. Ибраев. Алматы, 1988. 1-т. 3-бет.
4. Қазақ мектептері мен мектепке дейінгі балалар мекемелеріндегі имандылық - эстетикалық тәрбие берудің кешенді програмmasы // Қазақстан мұғалімі. 1990. 8 маусым.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: Фылым, 1987. 387 б.
6. Ақсауыт. Батырлар жыры. Алматы, Жазушы, 1977. 2-т. 366-б.